

УДК 336

І.В. Горшунова, канд. екон. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНІХ ФІНАНСИСТІВ

Стаття присвячена дослідженню основних аспектів професійного самовизначення студентів фінансово-економічних спеціальностей в процесі їх навчання у вищому навчальному закладі та застосуванню методу професіографії у навчально-виховному процесі.

Постановка проблеми. Розвиток ринкових відносин в Україні та розширення самостійності суб'єктів господарювання призвели до усвідомлення чіткої залежності як держави в цілому, так і конкретного підприємства та фінансової установи від ефективності управління їхньою фінансовою діяльністю. Внаслідок цього помітно зростає потреба в спеціалістах-фінансистах, які б володіли достатнім рівнем знань для професійного вирішення питань фінансової діяльності у будь-якій сфері економіки.

Затребуваність цієї професії для суспільства досить велика, і тому в процесі підготовки майбутніх фінансистів необхідно застосовувати відповідні прийоми та методи, які сприятимуть професійному самовизначенню студентів та розвитку їх особистісних якостей, необхідних для вирішення майбутніх професійних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійного самовизначення є важливою в теорії управління та галузях педагогіки і психології праці.

Теоретичні аспекти професійного самовизначення молоді досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені різних поколінь: В.А. Бодров, Л.І. Божович, Е.М. Борисова, А.А. Вайсбург, Д.Н. Дубровін, А.А. Деркач, Є.А. Клімов, І.С. Кон, Т.В. Кудрявцев, А. Маслоу, Н.С. Пряжніков, С.Л. Рубінштейн, І. Середницька, П.А. Шавир, В.Д. Шадриков, Е. Еріксон та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Розгляд матеріалів та публікацій щодо професійного самовизначення студентів дозволяє відмітити, що більшість сучасних студентів переймаються питаннями майбутнього, перед ними гостро встає проблема професійного самовизначення. Поряд з цим, актуальність проблеми професійного самовизначення майбутніх фінансистів обумовлена змінами на ринку праці та кризовими явищами в економіці України.

Мета статті. Головною метою цієї статті є дослідження основних аспектів професійного самовизначення студентів фінансово-економічних спеціальностей у процесі їх навчання у вищому навчальному закладі та визначення напрямків навчально-виховної роботи в підготовці майбутніх фінансистів.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивною необхідністю сьогодення є розбудова власної високоефективної економіки за участю усіх громадян країни, проте найбільші зобов'язання і відповідальність покладається на фінансистів, знання і фаховість яких мають реалізуватися у найрізноманітніших сферах та формах господарської діяльності.

Фінансистами раніше називали людей, які володіли великими коштами і самі були дуже багаті. Сьогодні зміст цього слова дещо інший. Словник банківських термінів дає таке визначення: «фінансист – фахівець, що проводить великі грошові операції на легітимній основі». Сфера його діяльності – ринок, інвестиції, нерухомість. Обов'язок фінансиста – вдало і вигідно вкласти кошти, щоб вони повернулися з прибутком, оцінити ризики, знайти оптимальне співвідношення доходу і передбачуваних ризиків [4].

Роль та значення професії фінансиста для суспільства досить велика, адже фінанси – основа економіки будь-якої країни і грамотно управляти ними – значить діяти на користь не тільки собі, а й усьому суспільству в цілому. Особливо це стосується періодів кризи, коли аналітичні здібності фінансистів можуть застосовуватися для розробки фінансових розрахунків доцільності того чи іншого кроку. Фінансисти повинні вміти мо-

делювати ситуації, проводити аналіз фінансового стану компанії; робити аналітичні висновки, розробляти фінансові стратегії, управляти грошовими потоками.

Молоді фінансисти, які нещодавно закінчили вищий навчальний заклад, можуть працювати бухгалтерами, помічниками економістів, співробітниками планових відділів на підприємствах, заробляючи, таким чином, безцінний досвід, у результаті – стати фінансовими директорами. Робота фінансиста потрібна в банках, інвестиційних, ріелторських, страхових, інших компаніях, біржах. Вони можуть бути незалежними фінансовими аналітиками, консультантами, проводити аналіз ситуацій фінансових ринків, здійснювати прогнози, складати бізнес-плани тощо.

Студент – майбутній фінансист, ще в процесі навчання вирішує питання визначення найбільш привабливої для нього сфери професійної діяльності та відповідної професії. Тобто, перед студентом гостро встає проблема професійного самовизначення.

Проблема самовизначення особистості є важливою в теорії менеджменту та в галузях педагогіки та психології. Теоретичні основи цієї проблеми були закладені С.Л. Рубінштейном і сформульовані принципом: «зовнішні причини впливають, переломлюючись через внутрішні умови». Для С.Л. Рубінштейна найбільш важливим є внутрішній момент самовизначення. Такий же підхід розвиває в своїх працях К.А. Абульханова-Славська, для неї основним моментом самовизначення є власна активність суб'єкта професійного самовизначення [8].

На думку представників теорії розвитку (Е. Гінзберга), процес професійного самовизначення охоплює довгий період життя людини: від появи зародків професійних інтересів і нахилів – в дитячому віці, до кінцевого утвердження в обраній сфері професійної діяльності – в роки зрілості, а також самореалізацію себе у визначеній сфері діяльності [5].

Професійний вибір розглядається як такий, що містить у собі систему взаємопов'язаних рішень. Відповідно до роздумів Т.В. Кудрявцева, професійне самовизначення – це досить важкий, довготривалий, рухливий, багатоплановий, а інколи й заперечний процес, в якому виділяється чотири стадії [6]:

- *перша стадія* пов'язана з зародженням і формуванням професійних намірів під впливом загального розвитку особистості і початкової орієнтації в різних сферах трудової діяльності, у світі праці й у світі професій;

- *друга стадія* – це період професійного навчання і виховання, цілеспрямована підготовка до вибраної професійної діяльності та оволодіння всіма деталями професійної майстерності;

- *третьа стадія* – активне входження в професійне середовище, яке відображає перехід того, хто навчається, до нового типу діяльності – до професійної праці в різних її формах в умовах реального виробництва чи виконання службових обов'язків;

- *четверта стадія* припускає повну чи часткову реалізацію професійних цілей і можливостей особистості в самостійній праці.

При цьому виявляється, що практично впродовж всього процесу професійного самовизначення і переходу людини від однієї стадії до іншої, у неї можуть виникати перепони і заперечення, а нерідко, і кризові ситуації. Крім того, проблеми та кризи можуть виникати і всередині окремих стадій цього процесу.

Обізнаність про індивідуальну динаміку процесу професійного самовизначення і розвитку кожного конкретного студента, розуміння кожним з них власних особливостей є невід'ємною умовою надання педагогом допомоги майбутнім фахівцям.

Протягом навчального періоду відбувається не тільки професійне, але й соціальне, а разом з цим життєве самовизначення особистості.

Самовизначення допускає акцент на самодетермінацію особистості, в якій ключову позицію займає детермінація майбутніми життєвими цілями, планами й орієнтаціями.

Відомий спеціаліст у галузі психології профорієнтації Є. Клімов стверджує, що професійне самовизначення є системоутворюючим центром для всієї системи можливих «самовизначень» підростаючої людини як суб'єкта діяльності і громадянина [5].

Розвиваючи цей напрям, М. Коган виділяє чотири сфери активності, які мають відношення до професійного самовизначення особистості [8]:

- 1) пізнавальна (збір загальної інформації);
- 2) ціннісно-орієнтаційна (самостійне знайомство зі світом професій);
- 3) перетворююча («проба сил»);
- 4) комунікативна (умова для інших видів діяльності).

Таким чином, у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі у студента формується психологічна готовність до професійного самовизначення, яка розглядається як складна інтегративна особистісна якість. Основним компонентом цієї характеристики є система розуміння, яка визначається як відношення людини до світу, оточуючих людей, самої себе. Ці ставлення і формують ціннісні орієнтації особистості, які справедливо розглядаються як фундамент проблеми самовизначення.

У рамках цього підходу доцільно розглянути співвідношення цінностей і цілей: «цінність є тим, що дає ідеальній меті силу впливу на спосіб і характер діяльності людини, спонукальну силу». Цінності є основою цілеспрямованості особистості. Саме вони зв'язують когнітивні й емоційні складові професійного саморозуміння людини через структуру внутрішньої мотивації, яка співвідносить минуле (знання і досвід) і майбутнє (прогнозована ціль) у теперішнє (переживання «Я») через установчі механізми. Тому в процесі професійного самовизначення повинні формуватися установки на:

- власну активність і самопізнання;
- ознайомлення зі світом професій, потребами ринку праці, правилами вибору професії;
- забезпечення самопізнання і формування «образу-Я» відповідної професії до особистості і потреб ринку праці, побудова на цій основі професійного плану і перевірка його;
- формування вміння аналізувати різні види професійної діяльності, враховуючи їхнє споріднення за психологічними ознаками;
- створення умов для перевірки можливостей самореалізації в різних видах професійної діяльності шляхом організації професійних проб;
- забезпечення розвитку професійно важливих якостей;
- формування мотивації і психологічної готовності до зміни професії і переорієнтації на нову діяльність;
- виховання загальнолюдських і загальнопрофесійних якостей.

Іншими словами, установки формують готовність особистості розглядати себе в розвитку, в рамках відповідного часу, простору і сенсу, постійно розширювати свої можливості і максимально їх реалізовувати, активно вибирати професійні завдання й модифікувати відповідно до них власну поведінку.

У зарубіжній психології, насамперед у теорії Д. Сьюпера, професійні установки вивчені досить ґрунтовно. А на етапі вибору професії пропонуються гарні психодіагностичні методики [10].

Однією з перспективних технологій для вивчення професійних установок студентів є «Шкала зрілості професійних установок» Дж. Крайтса [8].

За своєю структурою ця технологія зорієнтована на виявлення п'яти видів установок:

- упевненість і рішучість у професійному виборі – нерішучість;
- безтурботність і матеріальна забезпеченість – егоцентризм і матеріальні інтереси;
- самостійність і активність – залежність;
- реалізм і готовність до компромісів – соціальний престиж;

- інформованість і раціональність – страх.

З огляду на розуміння професійних установок як форми реалізації у конкретній ситуації (ситуації вибору професії) уже наявного досвіду розв'язання професійних проблем, можна очікувати, що фактори виявлення таких установок пов'язані з особистісними якостями, насамперед з характерологічними властивостями.

Одним із найважливіших показників самовизначення до професійної діяльності є конкретність професійних планів індивіда, які визначаються наявністю чіткого уявлення про майбутню професію, впевненості у своєму виборі.

Професійні плани будуть чіткими, конкретними, змістовними лише тоді, коли особистість буде обізнаною з перспективами майбутньої трудової діяльності, у неї будуть сформовані навички виконання професійних дій і операцій, вона психологічно стане зорієнтованою на досягнення успіху, у неї з'являться професійні установки, сформується адекватний образ професіонала.

Через формування образу професії відбувається її вибір. У свою чергу, на формування образу професії впливає її престиж і привабливість.

Престиж професії – це її соціальна значущість у суспільній думці. Більшість психологів вважає, що престиж професії – це уявлення суспільного усвідомлення через категорії авторитету і суспільної думки.

Аналізуючи можливості престижу професії як фактора становлення життєвих планів молоді, А.А. Вайсбург звертає увагу на те, що існують різні ієрархії престижу: від соціального престижу професій, розділеного всім суспільством, до групових оцінок і власних переваг індивіда, а О.В.Москаленко вказує, що для розвитку професійного самоусвідомлення важливим є престижність професії. Саме ця категорія додатково мотивує людину і стимулює ріст її професійного самоусвідомлення [1].

Образ професії складається з уявлень про професію як про трудову діяльність, що має відповідну структуру (за Є. Клімовим) [5]:

- завдання цілей, уявлення про результати праці;
- заданий предмет;
- система засобів праці;
- система професійних службових обов'язків;
- система прав;
- середовище роботи, предметні і соціальні умови праці.

Аналіз і систематизація знань з проблем професійного самовизначення свідчать, що ці питання необхідно розв'язувати у системному підході.

Так, студент у процесі свого навчання та розвитку, в першу чергу, повинен орієнтуватися на модель професіонала – сукупність професійних та соціально-психологічних якостей, знань, умінь і навичок. Така модель базується на професіограмі.

Професіограма – це повний опис особливостей певної професії, що розкриває зміст професійної праці, а також вимог, яким повинен відповідати професіонал.

Головною частиною професіограми є психограма, що включає повний опис власне психологічних характеристик та професійно важливих особистісних якостей фахівця.

Процес створення професіограм базується на певних принципах, дотримання яких забезпечує наукову обґрунтованість результатів дослідження.

Основні принципи професіографії, які сформулював К.К. Платонов: комплексність, цілеспрямованість, особистісний підхід, надійність (вимоги до емоційної стійкості особистості в умовах перешкод і шумів), диференціація, типізація, перспективність і реальність [9].

Для складання професіограми використовують різні джерела інформації:

- правові та законодавчі документи;
- інструкції щодо умов та процесів праці;

- правила техніки безпеки та гігієни праці;
- методичні матеріали щодо праці;
- норми та нормативи праці;
- дані оперативного обліку і статистичної звітності об'єкта дослідження;
- матеріали для професійного навчання;
- публікації (газети, журнали, інтернет-сайти) щодо проблем виробничо-економічного і соціально-психологічного характеру відповідної професійної сфери чи об'єкта дослідження;
- спеціальну літературу про відповідну професійну сферу та професію тощо.

У результаті професіографії складають психологічний профіль фахівця, який співвідносять з особистістю. Для досягнення успішних показників «врівноваження» професії та особистості, необхідні діагностичні процедури.

Психодіагностика особистості з метою вибору професії повинна включати в себе вивчення її характеру, спрямованості, інтересів та інших індивідуальних показників. Ця комплексність вивчення особистості спрямована на розв'язання питань самопізнання, самопрогнозування, самоменеджменту, саморозвитку та самовдосконалення.

Таким чином, зміст професійного самовизначення майбутнього фінансиста на етапі підготовки у вищому навчальному закладі окреслюється формуванням ставлення його особистості до себе як до суб'єкта власної професійної діяльності. Цей період є найважливішим як з точки зору основних механізмів та динаміки професійного становлення особистості студента, так і з точки зору педагогічного впливу на його подальшу долю.

З цією метою необхідно ввести у навчальні плани підготовки фахівців (у тому числі майбутніх фінансистів) у вищих навчальних закладах програми психологічного супроводу професійного становлення та розвитку особистості, такі як: «Формування успішної професії», «Побудова кар'єри», «Самопізнання», «Професійні плани і шляхи їх досягнення» і т. д.

Такі комплексні курси зможуть проектувати професійну особистість у плані:

- ціннісних орієнтацій та установок;
- найближчих і перспективних планів і професійних намірів;
- рівня сформованості понять про професію;
- рівня розвитку самооцінки;
- рівня розвитку професійної мотивації;
- особистісних якостей.

Для професійного самовизначення майбутніх фінансистів у Чернігівському державному технологічному університеті, у структурі вибіркової дисципліни «Вступ до фаху» підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за напрямом 0305 – «Економіка і підприємництво» спеціальності «Фінанси і кредит» введено окремі аспекти програми «Професійні плани і шляхи їх досягнення».

Студенту в процесі його навчальної діяльності пропонується скласти професіограму конкретної фінансової професії, яка його приваблює, а потім розробити програму самовдосконалення та розвитку в процесі його подальшого навчання.

Складанню професіограми передують кілька етапів.

На першому етапі майбутньому фінансисту пропонується пройти тести на професійні схильності. Для цього рекомендуємо такі методики [10]:

- типологічні опитувальники Дж. Холланда (1-й та 2-й варіанти);
- опитувальник професійних схильностей Л. Йовайші;
- «Карта інтересів» А.Е. Голомштока, модифікація Г.В. Резапкіной;
- диференційно-діагностичний опитувальник Є.А. Климова.

На другому етапі для складання професіограми майбутній фінансист визначає сферу та ланку фінансової системи (майбутньої професійної діяльності) та професію, що його приваблює.

Сфера характеризує узагальнену сукупність фінансових відносин. В основу виділення сфер покладено рівень економічної системи, тому виділяють:

- рівень мікроекономіки – сфера фінансів суб'єктів господарювання;
- рівень макроекономіки – сфера державних фінансів;
- рівень світового господарства – сфера міжнародних фінансових відносин;
- фінансовий ринок – забезпечуюча сфера фінансової системи.

Ланка показує обособлену частину фінансових відносин. Ланки розрізняються за ознакою наявності або обособленого фонду фінансових ресурсів, або специфічних фінансових відносин.

Сфера фінансів суб'єктів господарювання відображає рух грошових потоків підприємств (на ланки ця сфера не поділяється).

Сфера державних фінансів характеризує фінансову діяльність держави, поділяється на такі ланки: бюджет держави, державний кредит, фонди цільового призначення, фінанси державного сектору економіки.

Сфера міжнародних фінансів відображає перерозподільно-обмінні відносини та централізацію ресурсів на світовому рівні, складається з двох частин – міжнародних фінансових відносин та безпосередньо міжнародних фінансів.

Сфера фінансового ринку охоплює кругообіг фінансових ресурсів як специфічного товару. Фінансовий ринок поділяється на ринок грошей і ринок капіталів.

Обособленою ланкою фінансової системи виступає *страхування*, яке не належить до конкретної сфери.

Щоб обрати відповідну професію та ознайомитися з вимогам щодо кожної з них, необхідно переглянути описи різних посад.

Професії фінансиста та вимоги до них визначені «Довідником кваліфікаційних характеристик», затверджених наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 29.12.04 № 336. Крім того, корисним буде «Національний класифікатор України» – «Класифікатор професій – 2007».

Згідно з цими документами, сучасними професіями для молодого фінансиста є: андеррайтер; антикризовий директор; аудитор; актуарій; банківський касир-операціоніст; брокер; бухгалтер; девелопер; оцінювач-експерт з оцінки власності; калькулятор; контролер-касир; кризовий менеджер; кредитний експерт; кошторисник; маклер; податковий інспектор; ріелтер; страховик; страховий агент; трейдер; фінансовий аналітик; фінансовий директор; фінансовий консультант; фінансовий менеджер; фахівець з врегулювання збитків; економіст та ін.

Корисним для майбутніх фінансистів буде перегляд основних показників ринку праці. Так, за даними досліджень інтернет-порталу Jobs.ua, за результатами 2011 року, можна визначити найбільш привабливу професію для фінансистів – «кредитний експерт».

Важливим аспектом у професійній діяльності майбутнього фінансиста є необхідна правова база (основні закони, кодекси та положення), відповідно до обраної професії. А це такі нормативно-законодавчі акти України:

- Кодекс законів про працю України (КЗпП);
- Господарський кодекс України;
- Податковий кодекс України;
- Бюджетний кодекс України;
- Закон України «Про зайнятість населення»;
- Закон України «Про відпустки»;

- Закон України “Про оплату праці”;
- Закон України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”;
- Закон України “Про колективні договори і угоди”;
- Закон України “Про охорону праці”;
- Закон України “Про організації роботодавців”;
- Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності”;
- Порядок обчислення середньої заробітної плати;
- Інструкція про службові відрядження в межах України та за кордон та інші.

На третьому етапі професіографії складається опис обраної професії. Приклад професійного опису професії «кредитний експерт» представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Професійний опис професії «кредитний експерт»

Питання професійного опису	Опис істотних характеристик
1. Сфера діяльності кредитного експерта	Забезпечуюча сфера – фінансовий ринок
2. Функціональні завдання кредитного експерта	Винаходить нові ефективні схеми кредитування (наприклад, «кредити під заставу ювелірних виробів», «до зарплати», «на нагальні потреби», «без початкового внеску» і т. д.). Розраховує ставки, вигадує знижки, аналізує пропозиції конкурентів на ринку. Те ж автокредитування кредитний експерт може реалізувати різними способами: від довгої процедури оформлення під середні відсотки до «кредиту за годину», але з більш високою процентною ставкою
3. Специфіка роботи кредитним експертом	Помилково вважати цю професію кабінетною. Мало розробити програму, її потрібно запустити (наприклад, якщо мова йде про товарні кредити, потрібно налагодити зв'язки з магазинами або автосалонами, зацікавити їх своєю пропозицією). Кредитні експерти працюють за різними напрямками кредитування: одні відповідають за всі банківські програми споживчого кредитування, інші – іпотечного, треті – кредитування малого бізнесу
4. Місце роботи кредитного експерта	Комерційні банки, лізингові компанії, ломбарди, торгові організації і т. д.
5. Перспективи професії кредитного експерта	Кар'єру можна зробити швидко. Банки зацікавлені не тільки в продавцях, але й в менеджерах, здатних керувати командами кредитних інспекторів у торгових точках і відділеннях банку. Вища позиція – директор кредитного відділу. Стратег, який визначає кредитну політику банку, що відповідає за цілий спектр програм
6. Особисті якості, необхідні в професійній діяльності	Посидючість, вдумливість, аналітичний склад розуму, відповідальність
7. Середня зарплата по професії кредитного експерта	\$1000-1500 на місяць
8. Профільна освіта	Вища освіта за фахом «Фінанси і кредит» зі спеціалізацією «Банківська справа»

Важливою складовою у професіограмі є *психологічний профіль* фахівця. Графічна модель психологічного профілю *кредитного експерта* представлена на рис. 1.

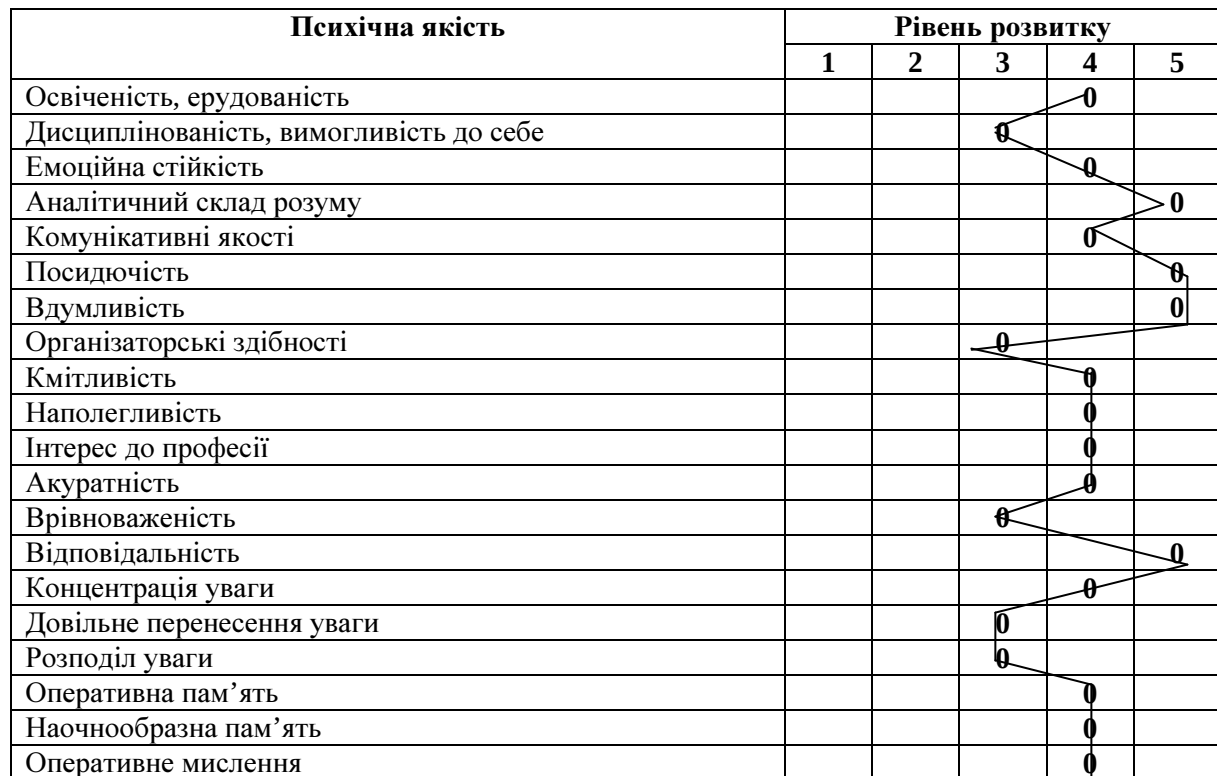

Рис. 1. Психологічний профіль кредитного експерта

Ця схема унаочнює, що професійна діяльність *кредитного експерта* визначається передусім високими якостями аналітичного складу розуму, посидючістю, вдумливістю та відповідальністю.

В цілому (для більшості професій фінансиста), узагальнена психопрофесіограма фінансиста показує, що професіонал повинен володіти певними якостями і здібностями: стратегічним мисленням, логікою, умінням мислити у великих масштабах і аналізувати безліч інформації, робити прогнози й управляти фактами.

Професія фінансиста вимагає від людини постійної самоосвіти й удосконалення його професійних і особистих якостей. У цій діяльності є безліч нюансів, які вимагають відповідних умінь та знань. Деякі риси характеру, наприклад, гнучкість розуму, стресостійкість допоможуть фінансистові подолати неприємності, які трапляються, часом, у різних непередбачених ситуаціях. Організованість і лідерські задатки допоможуть завоювати авторитет у колективі, а стійкість, відданість принципам і порядність – довіру.

Професіоналізм фінансиста визначають такі критерії:

– здатність у максимально короткий термін адаптуватися до умов практичної діяльності (тривала адаптація знижує ефективність знань, отриманих у виші, збільшує витрати на підготовку фахівців);

– високий рівень фінансово-правової підготовки;

– володіння сучасними комп'ютерними технологіями;

– уміння працювати в колективі, це забезпечує сприятливий психологічний клімат, дозволяє створити кращі умови для вдосконалення професійних знань з фінансових питань.

Висновки і пропозиції. Таким чином, дослідження основних аспектів професійного самовизначення майбутніх фінансистів у процесі їх навчання у вищому навчальному закладі дозволили визначити, що цей період є найважливішим як з точки зору особистісного становлення майбутнього фахівця-професіонала, так і з позицій навчально-виховного процесу конкретного вишу.

З цієї метою пропонується ввести у навчальні плани підготовки майбутніх фінансистів програми психологічного супроводу професійного становлення та розвитку особистості. Це дозволить підготовлювати майбутніх професіоналів, спрямованих на саморозвиток та самовдосконалення. Практичним аспектом є введення у навчальну програму дисципліни «Вступ до фаху» для спеціальності «Фінанси і кредит» окремих елементів програми «Професійні плани і шляхи їх досягнення», а саме – методу професіографії.

Список використаних джерел

1. Вайсбург А. А. Организация профориентационной работы школы, ПТУ, предприятия: пособие для учителя / А. А. Вайсбург; под ред. М. И. Махмутова. – М.: Просвещение, 1986.
2. Деркач А. А. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма / А. А. Деркач, Н. В. Кузьмина. – М.: РАУ, 1993.
3. Дубровин Д. Н. Профессиональное самоопределение в подростковом и раннем юношеском возрасте как психологический феномен и психолого-педагогическая проблема / Д. Н. Дубровин // Журнал прикладной психологии. – 2004. – № 45. – С. 7-11.
4. Загородній А. Г. Банківська справа: термінологічний словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – 508 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 391 с.
6. Кудрявцев Т. В. Влияние характерологических особенностей личности на динамику профессионального самоопределения / Т. В. Кудрявцев, А. В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1985. – № 1.
7. Кучеровская Н. А. Понятие и проблема профессионального сознания: подходы и методы / Н. А. Кучеровская // Журнал практикующего психолога. – 2006. – Вып. 12. – С. 87-99.
8. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Л. Ортинський. – К.: Центр навчальної літератури, 2009. – 472 с.
9. Платонов К. К. Вопросы психологии труда / К. К. Платонов. – 2-е изд. – М.: Медицина, 1970.
10. Середницька І. До проблеми внутрішньоособистісних конфліктів у студентської молоді / І. Середницька // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2004. – № 13. – С. 84-96.